

ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનો

શ્રી રાંખેશ્વર મહાતીર્થ	૩૧. પૈ.
શ્રી રાંખેશ્વર મહાતીર્થ ચિત્રાવલી	૫-૦૦
હોદ્દી આળુ (અંગ્રેજી)	૧-૫૦
અળુદાચલ પ્રદક્ષિણા (સચિત્ર ભાગ ૪થો)	૧૨-૫૦
અળુદાચલ પ્રદક્ષિણા નેન લેખ સંદોહ (આળુ ભાગ ૫મો)	૪-૦૦
રાણકપુર પંચતીર્થ	૭-૫૦
પૂર્વ ભારતની નેન તીર્થ ભુમિઓ	૪-૦૦
સિંધવિહાર વર્ણન	૪-૦૦
ઐતિહાસીક રાસ સમહ (ભાગ ૪થો)	૩-૦૦
પ્રાચીન તીર્થમાળા (ભાગ ૧લો)	૨-૫૦
પ્રાચીન લેખ સમહ	૩-૦૦
તિલકમણી	૩-૦૦
શ્રી આરાસણ તીર્થ, અપરનામ	૩-૦૦
શ્રી કુંભારિયાજી તીર્થ	૪-૫૦
સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ (હિંદી)	૧-૦૦
ભગવાન મહાવીરના અંતેવાસીઓ	૨-૫૦
શ્રી રાધનપુર પ્રતિમા લેખ સંદોહ	૭-૦૦
શ્રી રાધનપુર (એક ઐતિહાસીક પરિચય)	૧-૦૦
શ્રી ભીલડિયા પાંચનાથજી તીર્થ	૦-૭૫
ભોરોલ તીર્થ	૦-૫૦
સાંડરાવ	૧-૨૫
બાળ નાટકો (હિંદી)	૦-૭૫
ધર્મ પ્રવચન	૧-૫૦

પરમ સુખની પ્રાપ્તિ

અ જગતમાં સર્વે જીવે એકાન્તે સુખની અભિલાષાવાળા છે. છતાં અભિલાષા માત્રથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. સુખને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ પલ્લ કરે છે, છતાં સુખ મેળવી શકાતું નથી. કારણ કે ધર્મને છોડીને કોઈ પણ પદાર્થ સુખ-એકાન્ત કુખ આપી શકે તેમ છે જ નહિ.

આજ સુધી પ્રત્યેક જીવે અનંતાનંત ભવો કર્યા, કેટલીયવાર કે મનુષ્યના ભવો પ્રાપ્ત કરી દેવતાઓના રત્નજડિત મહેલો, ય વસ્ત્રાભૂષણો અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગ્યા, , મિત્રો અને સ્વજનોથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો,

દ્વંદ્વોથી મુક્ત બની નિર્દ્વંદ્વ દશામાં કેવી રીતે પહોંચું ? વિશ્વમાં સુખ-શાન્તિનું સામાન્ય કેવી રીતે સ્થાપું ? નિર્દ્વંદ્વ બનતાં મને કોણે રોકે છે ? રોકનારની સાથે મારે કયારથી સંબંધ છે ? તે સંબંધથી મને સુખ મળ્યું છે કે દુઃખ ? જો તે સંબંધથી દુઃખ મળે છે તો તેને કેવી રીતે છોડી શકું ?

આ બધી વિચારબાધી, તેને લગતા મનન અને નિદ્ધિયા-સતથી, વિધિવિધ મનોમંથનથી કંઈક નવું જ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ભાષામાં આવા મનોમંથનથી જ દર્શનશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થાય છે.

ભારતમાં અનેક દર્શનોનો ઉદ્ભવ થયો છે. દરેક દર્શનની પોતપોતાની આગવી પ્રતિભા છે. પ્રત્યેક દર્શન પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરવા પોતાની રીતે વિશિષ્ટ માર્ગનું પ્રદર્શન કરે છે. દરેક દર્શનનાં સાધનો અલગ અલગ છે, પણ સાધ્ય-પ્રાપ્તવ્ય એક છે. દુઃખથી સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ.

જીવનની આ સુખ્ય સમસ્યા વિષે દરેક દર્શને ખૂબ ઊંડાણથી વિચારી પોતાનું નિજ નિજ મંતવ્ય રજુ કર્યું છે.

તેમાં સર્વ પ્રથમ જૈન-દર્શન વિષે વિચાર કરીશું.

રાગાદિ ચતુષ્કોને જેલે જિત્યા છે, એટલે કે તેઓને જેલે જડમૂળથી નાશ કર્યો છે તે જિન કહેવાય છે જિન એટલે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અનંતશક્તિના સ્વામી, પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા.

તે જિન પ્રશુનો પ્રરેલ-ખતાવેલ જે મમ તે જૈનધર્મ

પ્રમાણ સાહિત્ય

વર્તમાન સમયમાં ત્રિભુવન ઉપકારી પરમાત્મા મહાવીર-
સ્વામીનું શાસન ચાલે છે. પ્રભુ મહાવીરના જીવે નંદન
મુનિના બવમાં વિધના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરવાની પ્રબળ
ભાવનાથી જે તીર્થંકર નામકર્મનો નિકાચિત બંધ કર્યો તેને
ઉદય ત્રીજા મહાવીરસ્વામીના બવમાં તીર્થંકરખજારૂપે થયો.

શ્રી મહાવીરસ્વામીજી ત્રીશ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ત્યારબાદ
સંયમ સ્વીકારી બાર વર્ષ અસ્રદ્ય ઉપસર્ગો સહન કરી આજથી
(૨૦૨૬ + ૪૭૦ + ૩૦ =) ૨૫૨૬ વર્ષ પૂર્વે તેઓશ્રીએ વૈશાખ
શુક્લ દશમીના દિવસે ચાર ધાતીકર્મનો દાય કરી નિર્મળ
કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કરી, તેમાં જેની સર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને ' પૂર્વ ' કહેવ
આવે છે ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાંગ આદિના ક્રમે અંગે
ગોઠવણ થાય છે.

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પતિ
વાર પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તે
શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમા વર્તમાનકાળે જે કંઈ વિદ્યમાન
છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામીજીની પરંપરાનું છે.

બારમા અંગ દષ્ટિવાદમાથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ
યતાં કેટલેક કાળે સર્વથા દષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો.

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન યતાં જ્ઞાન ભૂલાવા લાગ્યું.
તે સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીની નિદ્રામાં પાટલિપુત્રમાં
અને ત્યારબાદ સ્કંદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સમયમાં મથુરા
તેમજ વલ્લભિમાં વાચનાઓ થઈ.

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં
જે શ્રી દેવદિંગલિના નિદ્રામાં વલ્લભીપુરમાં આગમો પત્રાર્ક
માં.

આ આગમો ઉપર નિયુક્તિઓ, ભાષ્યો, શૃણ્ણિઓ અને
ટીકાઓ પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં, જેથી આગમોનો
બોધ સરલ-સુગમ થઈ શકે છે.

આગમ એટલે સ્યાદ્વાદની મર્યાદા, સ્યાદ્વાદના અનુસારે
સર્વપદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે તેનું નામ આગમ.

કરી, તેમાં જેની સર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાંગ આદિના ક્રમે અંગોની ગોઠવણ થાય છે.

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પરિવાર પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તેથી શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં વર્તમાનકાળે જે કંઈ વિદ્યમાન છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામીજીની પરંપરાનું છે.

બારમા અંગ દષ્ટિવાદમાંથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ થતાં કેટલેક કાળે સર્વથા દષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો.

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન થતાં જ્ઞાન જૂઝાવા લાગ્યું. તે સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીની નિદ્રામાં પાટલિપુત્રમાં અને ત્યારબાદ સ્કંદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સમયમાં મથુરા તેમજ વલ્લભિમાં વાચનાઓ થઈ.

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં વર્ષે શ્રી દેવદિગ્ગજિની નિદ્રામાં વલ્લભીપુરમાં આગમો પત્રારૂઢ થયાં.

આ આગમો ઉપર નિયુક્તિઓ, ભાષ્યો, સૂત્રિઓ અને ટીકાઓ પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં, જેથી આગમોનો બોધ સરલ-મુગમ થઈ શકે છે.

આગમ એટલે સ્થાવરવાદની મર્યાદા, સ્થાવરવાદના અનુસારે સર્વપદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે તેનું નામ આગમ.

વધુ સુધી તેનું વર્ણન લખ્યા જ કરે છતાંય તરણ તારણકારથી આગમનું સંપૂર્ણ વર્ણન તે કરી શકે નહિ.

આગમો ગણધરાદિ છન્દસ્થ આત્માઓએ લખેલ હોવા છતાં પ્રભુએ તે રચનાને 'સત્યતા'ની પ્રસિદ્ધિ આપેલ છે, તેથી આ આગમો સર્વેશ કથિત કહેવાય છે.

અતિ ભયાનક અંધકારમાં જેમ દીપક માર્ગનો પ્રકાશક છે. તેમ અજ્ઞાનરૂપ અતિભયંકર અંધકારમાં અટવાતા છવોને પરમાત્માના પાપ-પ્રણાશક પ્રવચનો આગમો એ દીપક સમાન છે. આ આગમીનું સામાન્ય વર્ણન પણ પરમ મંગલનું પ્રદાન કરવા સમર્થ છે.

વર્તમાનમાં આગમરૂપે ૪૫ સૂત્રો ગણાય છે. તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

અંગ અગિયાર છે તે આ પ્રમાણે (૧) આચારાંગ, (૨) સુયગરાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાગ, (૫) ભગવતીજી (વ્યાખ્યા પ્રત્તિભિ), (૬) જ્ઞાના ધર્મકથા, (૭) ઉપાશક દશા, (૮) અન્તકૃત દશા, (૯) અનુસરોપપાતિક દશા, (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર.

ઉપાંગ બાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજ પ્રશ્નીય, (૩) છવાભિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) સૂચ્યપ્રત્તિભિ, (૬) ચન્દ્ર પ્રત્તિભિ, (૭) જંબૂદ્વીપ પ્રત્તિભિ, (૮) નિરયાવલિકા, (૯) કશ્પાવસંતિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પવૃક્ષિકા, (૧૨) વૃષ્ણદશા.

ધર્મ આ ભાષાઓ પણ સાહિત્યને યોગ્ય જાની, જેથી આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં પણ અનેક શ્રેયોની રચના થઈ.

આ રીતે જૈન વિદ્વાન મુનિ મહાત્માઓએ લેખનમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃત અને અર્વાચીન ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે

ઉપર જણાવેલ ૪૫ આગમ ઉપરાંત વીશ પ્રકીર્ણ જાર, નિયુક્તિ અને બીજા અન્ય શ્રેયો ઉમેરીને ૮૪ ધર્મશ્રેયોની પણ ગણના કરાય છે

આ શ્રેયોને નીચે પ્રમાણે ચાર વિભાગમાં પણ વહેંચી શકાય છે

(૧) ધર્મકથાનુયોગ—જેમાં ધર્મ આરાધક મહાત્માઓનાં દર્શાવે આવે છે

(૨) ગણિતાનુયોગ—જેમાં અનેકવિધ ગણિત આવે છે.

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આચાર-વિચારાદિનું જેમાં વર્ણન છે તે.

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ—જેમાં મહદ્રવ્ય નવતરવ આદિનું વર્ણન છે તે

આ વિષયમાં દિગંબરો ઝેમ માને છે કે ગણધર-રચિત સૂત્રો વગેરે શ્રેયો લુપ્ત થઈ ગયા છે. તેથી તેઓએ તેમના સ્થાને બીજા અનેક શ્રેયો ગોઠવ્યા છે અને તે શ્રેયોને તેઓ પ્રમાણભૂત માને છે. એ શ્રેયોને તેઓએ ચાર વિભાગમાં વહેંચ્યા છે.

પણ તેમની અનુપમેય કૃતિ છે જેની ઉપર તાર્કિક શિરોમણિ મલ્લિસેને 'સ્વાદ્વાદ મંજરી' નામે વિમ્વૃત ટીકા રચેલ છે જે આજે તર્ક વિષયમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પૂર્વકનો હોધ અંથ તરીકે ગૌરવ લે છે

(૫) ઉપા. યથો વિજયજી મં જેમની તર્કશક્તિ ભલભલા વાદીઓને મૂંગા બનાવે છે. જેમની અનેકાનેક કૃતિઓ આગમ પેટલું મહત્વ પામેલ છે, જેમની કૃતિઓમાં 'પ્રતિમાશતક' એ અનન્ય આકર્ષણ કરે તેવો છે અદ્વૈતી વિવરણ, જ્ઞાન-કૃતિ, જ્ઞાન તર્કભાષા, આત્મજ્ઞાતિ, ન્યાયબિંદુ આદિ અનેક પ્રયોગો તેઓશ્રીએ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી સજ્જન કર્યું છે. જેઓશ્રીએ કાશી આશ્રમા ન્યાયવિચારદ ન્યાયાચાર્યનું બિરુદ મેળવ્યું હતું

આ ઉપરાંત શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનો પ્રમાણનય તત્વાલોકાલંકાર, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીના કર્મશ્રંધો, ઉપા. ધર્મસાગરજીનો કુપ્પકૌશિક સદસકિરણ, ઉપા. વિનયવિજયજી મંશ્રીનો લોક પ્રકાશ આદિ અનુપમેય સજ્જન છે. જેમાં જ્ઞાન ધર્મનાં સર્વ પાસાંઓની વિવિધ રીતે વિચારણા કરેલ છે.

ભક્તિરસમાં પણ અનેક પૂજ્યોએ વિવિધ સજ્જનો કર્યાં છે. જેમાં ચિદાનંદજી તથા આનંદધનજીનાં પદો, દેવચંદ્રજી, માન વિજયજી, ઉદયરત્ન આદિ કૃત ચોવિશીઓ આદિ આજે પણ લોકજીભે નૃત્ય કરી રહેલ છે.

પ્રકરણ : ૩

તત્ત્વ મીમાંસા

જગત જોટલે શું ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે શાનાથી બનેલું છે ? આવા પ્રશ્નો થાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારતાં એમ જણાય છે કે જગત્ માત્ર બે જ તત્ત્વનું છે તે તત્ત્વ છે. (૧) જડ અને (૨) ચેતન.

આ બન્નેને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી ઉમાસ્વાતિલ્લ મં. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં જણાવે છે કે 'ગુણવર્ણાયવદ્ દ્રવ્યમ્' જેની અંકર શુષ્ક અને પર્યાયો રહે તે 'દ્રવ્ય'.

અવ—ચૈતન દ્રવ્યને અવ કહે છે. ('વૈતન્યલક્ષણો જીવ.'
વડદશન સમુચ્ચય) ચૈતન્ય એ અવનું સામાન્ય લક્ષણ છે.
અવદ્રવ્યને આત્મા પણ કહેવામાં આવે છે. અવદ્રવ્ય એ એક
સ્વતંત્ર મૌલિક તત્ત્વ મનાય છે.

શ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજએ 'ઉપયોગ' એ અવનું લક્ષણ છે
એમ જણાવેલ છે ઉપયોગ અર્થાત્ ચૈતન્ય પરિણુતિ. ચૈતન્ય જ
અવનો અસાધારણ ગુણ છે. જેનાથી તે સર્વ જડ દ્રવ્યો કરતાં
પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે

બાહ્ય અને અવ્યતર કારણોથી આ ચૈતન્યના જ્ઞાન અને
દર્શન રૂપ બે પરિણમન થાય છે. જે સમયે ચૈતન્ય 'સ્વ'થી
મગ્ન કોઈ રોગ દ્રવ્યને જાણે છે તે સમયે તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે
જે જ્યારે ચૈતન્ય માત્ર ચૈતન્યાકાર રહે છે ત્યારે તે દર્શન
પાય છે.

અવ અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે. તે અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ તેજસ
કાર્મણ્ય શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તે કર્મોદ્ભવથી
પ્રાપ્ત શરીરના આકારના અનુસારે નાના મોટા અનેક આકારોને
ધારણ કરે છે. આનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય સંબંધ ગાથા બેમાં આ પ્રમાણે
જણાવેલ છે.

અવ ઉપયોગરૂપ છે, અમૂલ્ય છે, કર્તા છે, સ્વદેહવ્યાપી છે,
જ્ઞા છે, સંસારી છે, સિદ્ધ છે અને સ્વભાવથી ઉધ્વંગમન
નાર છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જીવ અરૂપી હોવાથી તેનું ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, પરંતુ સ્વ-સંવેદનથી તથા અનુમાન પ્રમાણથી તેનું જ્ઞાન કરી શકાય છે. અને વિશિષ્ટ જ્ઞાની ભગ-વતેને તો તે પ્રત્યક્ષ પણ છે જ.

અપેક્ષા વિશેષે જીવના જીવી જીવી રીતે બેઠો પડે છે. જેમ સર્વ જીવોનું લક્ષણ એક રૂપન્ય છે તેથી સમ્યક્નયે જીવ એક બેઠે છે. ત્રસ અને સ્થાવર અથવા મિદ્ધ અને સસારી આ અપેક્ષાએ જીવ બે બેઠે પણ કહી શકાય. તે જ રીતે ત્રણ વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ રીતે, ચાર ગતિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે, પાંચ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારે, ૫૮ કાયની અપેક્ષાએ છ પ્રકારે ૫ બેઠો થાય છે. પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ આદિ બેઠથી ચૌદ રે પણ જીવો શાસનમાં જણાયેલ છે અને વિસ્તાર નયે વિચારતાં ૧૧ના ૫૬૩ બેઠો પણ થાય છે. તેમાં ૩૦૩ બેઠ મનુષ્યના, ૧૯૮ બેઠ દેવતાના, ૪૮ બેઠ નિર્ધનના અને ૧૪ બેઠ નારકના છે.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર જીવ સંસારી કહેવાય છે. 'સસરણ સસાર.' ૮૪ લાખ જીવોનીમાં અથવા ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે.

સંસારી જીવોના સ્થૂડ દૃષ્ટિએ બે બેઠ છે. (૧) ત્રસ, (૨) સ્થાવર.

કુઃખને દૂર કરવાની તથા સુખને પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા જ્યાં થી શકે છે તે ત્રસ અને જ્યાં તેવી ચેષ્ટા થઈ ન શકે તે સ્થાવર.

આ બન્ને પદાર્થો આકાશની માર્ક સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપક છે અને અડધી છે. અજીવના આ પાંચ ભેદમાંથી કાળને છોડી બધાઓને પ્રદેશોનો સમૂહ છે, તેથી આ ચારને 'અસ્તિકાય' શબ્દ પણ જોડવામાં આવે છે.

(૧) ધર્માસ્તિકાય :—જીવ તથા પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં પ્રકાય કરનાર દ્રવ્ય તે ધર્મ. ધર્મ સ્વયં જીવ કે પુદ્ગલને ગતિ કરાવવા સમર્થ નથી. જેમ પાણી માછલીને ગતિ કરાવતું નથી પણ ગતિ કરતી માછલીને પાણી સહાયક ધાય છે તેમ ગતિ નાં જીવ તથા પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય સહાયક બને છે.

(૨) અધર્માસ્તિકાય :—જીવ તથા પુદ્ગલને સ્થિરતા કરવામાં સહાય કરનાર દ્રવ્ય તે અધર્મ. અધર્માસ્તિકાય જીવ કે પુદ્ગલને સ્થિરતા કરાવવા સમર્થ નથી પણ જેમ ધોમધખતા તાપથી બળતા પથિકને વૃક્ષની છાયા સામાન્યતઃ સ્થિરતા કરવામાં સહાયક બની શકે છે. તેમ જીવ તથા પુદ્ગલને સ્થિરતા રવામાં સહાયકરૂપે અધર્માસ્તિકાયની વિદ્યમાનતા સ્વીકારાયેલ છે.

(૩) આકાશાસ્તિકાય :—જીવાદિ અસ્તિકાય દ્રવ્યોને આકાશ આપનાર દ્રવ્ય તે આકાશ. તે આકાશ વિવક્ષાભેદે બે પ્રકારે છે : ૧. લોકાકાશ, ૨. અલોકાકાશ.

જીવ અને પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્યો ક્યાં રહે છે તે લોકાકાશ અને જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્ય ક્યાં ન હોય તે અલોકાકાશ.

વર્તમાન, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ આ પાંચે કાલના ઉપકાર માનવામાં આવેલ છે.

અવનવા રૂપાંતર, ભિન્ન ભિન્ન વર્તન-પરિવર્તન, વિભિન્ન પરિણામ કાલ ઉપર આધારિત છે.

કાલનો વિસ્તાર માનવામાં આવતો નથી તે 'અસ્તિકાય' રૂપે કહેવાય.

કેટલાક આચાર્યો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય સ્વરૂપે સ્વીકારતા નથી પણ પર્યાય સ્વરૂપે માને છે અને ઉપચારથી દ્રવ્ય કહે છે.

અપેક્ષાભેદે તે કાળના વ્યવહારકાળ અને નિર્લેપકાળ એમ ૨ બે ભેદ જણાવેલ છે.

શાસ્ત્રમાં આ અણ્વતત્ત્વના નીચે પ્રમાણે ભેદો પણ જણાવ્યા છે.

ધર્માસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ૩ ભેદ. અધર્માસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ૩ ભેદ, આકાશાસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ૩ ભેદ એમ $3 \times 3 = ૯$ અને (૧૦) આદ્ય (સમય-કાળ) આ પ્રમાણે અરૂપી અણ્વના ૬૪ ભેદ તેમજ રૂપી અણ્વના પુદ્ગલાસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ એ ૪ ભેદ, કુલ અણ્વતત્ત્વના $૧૦ + ૪ = ૧૪$ ભેદ થાય છે.

વ્યવહારનયે વિસ્તાર કરવામાં આવે તો આ જ અણ્વતત્ત્વના ૧૬૦ ભેદ પણ જણાવેલ છે.

પાપ :—અશુભ કર્મનું અનુભવનું અથવા અશુભ કર્મને બંધ કરાવે તેવી ક્રિયા તે પાપ કહેવાય છે. પાપના ફળ કડવાં છે. પાપ કરવું ઘણું સહેલું છે પણ તેના ફળ ભોગવનાં ખૂબ જ દુઃખકર છે.

અઢાર પાપસ્થાનકરૂપ અઢાર કારણોથી પાપ બંધાય છે પણ તેનાં અશુભ ફળો (૮૨) બ્યાટી પ્રકારે ભોગવાય છે.

આઠ કર્મમાંથી (૧) જ્ઞાનશુષ્કને અટકાવનાર જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શન શુભને રોકનાર દર્શનાવરણ, (૩) દાયિક સમ્યક્ત્વ તથા ચધાખ્યાત ચારિત્રનો નાશ કરનાર મોહનીય અને (૪) દાનાદિ ભિષ્મોમાં વિમ્ન કરનાર અંતરાય-આ ચાર કર્મો તો પાપ કર્મ જ છે આત્મશુદ્ધિનો ધાત કરનાર હોવાથી આ ચાર કર્મને ધાતીકર્મ પણ કહેવાય છે રોગ ચાર કર્મ શુભ અશુભ હોવાથી પુણ્ય-પાપ સ્વરૂપ છે.

આસ્રવ :—શુભાશુભ કર્મનું આવવું તે આસ્રવ અથવા જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મ આત્મા તરફ ખેંચાય તે શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓને પણ આસ્રવ કહેવાય છે. અર્થાત મન-વચન-કાયાના શુભાશુભ વ્યાપારોથી કર્મ આત્મા તરફ ખેંચાય છે, તેથી તે વ્યાપારોને પણ આસ્રવ કહેવાય છે જેમ વહાણમાં છિદ્ર હોય તો તે દારા પાણીથી વહાણ ભરાઈ જતા તે વહાણ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે તેમ છત્રરૂપી વહાણમાં છિદ્રરૂપી શુભાશુભ વ્યાપારો દારા કર્મરૂપ પાણી ભરાઈ જાય છે તેથી આત્મારૂપી વહાણ ભરૂંપી સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.

આત્માએને કર્મનો સંબંધ દેખાય છે તે આત્માએ સ્વ-રૂપે શુદ્ધ હોવા છતાં અનાદિકાલથી પર-ભાવ-રાગદ્વેષ આદિથી યુક્ત છે તેથી જ્યાં સુધી પરભાવથી યુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેમને કર્મનો સંબંધ થાય જ છે. રાગાદિ અનાદિકાલથી હોવાથી કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિથી જ છે. જે આત્માને રાગાદિ ન હોય અથવા જેના રાગાદિ ક્ષીણ થયા હોય તેના આત્માને કર્મ સંબંધ થતો નથી.

ત્રેનદર્શનમાં મુખ્યત્વે કર્મના આઠ ભેદ માનવામાં આવ્યા છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

આ કર્મોના ઉદયથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઢંકાર્થે જાય છે. જેથી તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. જ્યારે આ આઠ કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી, નિવૃત્તિથી થાય છે-સિદ્ધ થાય છે.

જે સમયે આત્મા કર્મવર્ષણને ચક્રણ કરી કર્મસ્વરૂપે બનાવે છે ત્યારે તેમાં ચાર અશુભ નિર્માણ કરે છે. (૧) પ્રકૃતિ (૨) સ્થિતિ (૩) રસ અને (૪) પ્રદેશ બંધના ભેદ પણ આ જ ચાર કહેવાય છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ:—પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, આઠે કર્મોને પાતપોતાનો બિલ-સ્વભાવ બંધ સમયે નિયત થાય છે અથવા પ્રકૃતિ એટલે ભેદ, કર્મ જ્યારે બંધાય છે ત્યારે તેના ભેદ નિયત થાય છે.

અંતરાય કર્મ પાંચ પ્રકારે બાંધે છે અને તેનાં માઠાં ફળ
પણ પાંચ પ્રકારે લોગવે છે

આ પ્રમાણે યમાસંભવ આઠ આદિ પ્રકૃતિનો બંધ તે પ્રકૃતિ
બંધ કહેવાય છે,

(૨) સ્થિતિજંધ:-જો કર્મ આત્મા સાથે જ્યારે ચોંટે છે
યારે તે કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી રહેશે તેની જે
ભર્યાદા નહીં થવી તે સ્થિતિજંધ.

આ કર્મો જ્યારે બંધાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના બંધની સાથે
ધન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી આ કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી
ફશે તેની મર્યાદા નહીં થઈ જાય છે અને તેને જ સ્થિતિજંધ
વામાં આવે છે.

(૩) રસજંધ:-પ્રકૃતિજંધ અને સ્થિતિજંધની સાથે તે
ની તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ અથવા મંદ, મંદતર કે મંદતમ
રૂપથી ફળ આપાડવાની શક્તિનું નિર્માણ થવું તે રસ-
જંધ. આ રસજંધને અનુભવજંધ અથવા અનુભવજંધ પણ
કહેવાય છે.

(૪) પ્રદેશજંધ:-જ્યારે કર્મસુવર્ગના આત્મા સાથે ચોંટી
યારે તે તે કર્મના ભાગે કેટલા દલની વહેંચણી કરવી તેનું
જ નહીં કરવું તે પ્રદેશજંધ.

આ ચારે બંધોદોથી બંધાયેલ કર્મ જ્યારે અનુભવવામાં
છે ત્યારે તે તે કર્મના ઉદયને અનુસારે જીવ સંસારમાં
તાને ભજનારો થાય છે.

ઉત્તર-આત્માનો હિંસાગ્રમન સ્વભાવ હોવા છતાં મહાકારી કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાએ અલોકમાં ન હોવાથી આત્મા અલોકમાં જતો નથી, લોકના અગ્રભાગે અટકી જાય છે

લોકના અગ્રભાગે બિરાજમાન સિદ્ધાત્માને શરીર હોવું નથી. તેથી એમનું દૃશ્ય સ્વરૂપ હોવું નથી, પરંતુ તેમના આત્મ પ્રદેશોનો વિસ્તાર પૂર્વના દેહની અપેક્ષાએ જ ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

મિદ્ધ આત્મા ત્યાં પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમા-નિજનંદમાં હીન હોય છે

જગતના જીવ માત્રનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધાત્મા સમાન છે. પરંતુ અનાદિ દોષોના બલથી આજે તે ખ્યાલમાં પણ આવતું નથી. આત્મા એટલો બધો પરાધીન થઈ ગયો છે કે તે પોતાનું સામર્થ્ય ભૂલી જઈને દોરવાયો દોરાયે જાય છે. કૃત્ય અકૃત્યને ભૂલી જાય છે. અતિ અધમ કોટિનાં કાર્યો પરમ આનંદથી કરે છે પરિણામે કર્મસત્તા તેની ઉપર રાખે ભરાઈ તેનાં તે તે કાર્યોનો બદલો આપે છે.

કર્મસત્તા એ વિશ્વની મહાસત્તા છે. તેની સત્તા ચોમેર ફેલાયેલી છે બાકીથી માંડીને વૃદ્ધ, એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય તથા તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે. સુખ-દુઃખ, ચૌવન-જરા, જીવન ને મરણ આ બધું કર્મને આધીન છે.

કર્મસત્તાનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી છે. કોઈની પણ ગ્રેહ-શરમમાં ાયા સિવાય તે કોઈને અનુસારે પોતાનો ન્યાય આપે છે

તે પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે. એવ કર્મ ઉપાજન કરવામાં જેમ સ્વતંત્ર છે તેમ કર્મફળ ભોગવવામાં સ્વતંત્ર નથી.

પ્રશ્ન—કર્મસત્તાનું સામાન્ય પ્રગટપણે સર્વત્ર પથરાયેલું છે તો તે કર્મસત્તાથી મુક્ત કેવી રીતે બની શકાય ?

ઉત્તર—જો આત્મા સ્વ-સામર્થ્યનું જ્ઞાન રાખે, રાગ-દેવાદિ અંતરંગ અરિગણથી અળગો રહે, નિગતન હી બને, તે આત્મા કર્મસત્તાથી પણ મુક્ત બને, આત્મા પરમાત્મા બને.

આજ સુધી અનંત-અનંત આત્માઓ આ કર્મસત્તાને મૂળ સ્વરૂપે પીછાણી, પૂર્વકૃત કર્મના મુળ કે અશુભ ફળને સમજણ સહ અનુભવી, પ્રાન્તે કર્મમુક્ત બની સિદ્ધ સ્વરૂપે લોકના અંધ ભાગે વિરાજી રહ્યા છે.

પણ જો સાવધાન ન રહે, સમજદારી ન હાખવે, અંતરંગ અરિગણને મિત્ર માની પોપ્યા કરે તો આત્મા કદી કર્મસત્તાથી મુક્ત બની શકે નથી.

એવાં પણ સેંકડો ઉદાહરણો છે કે જોણે અંતરંગ અરિ-
ગણને શત્રુ સ્વરૂપે ન પીછાણતા, મિત્ર સ્વરૂપે સ્વીકારી આદર
પામે છે. પણ તેના પરિણામે એ આત્માઓ કર્મ-જાતથી
જા થવાને બદલે એમાં જ વધુ શુભવાયા કરે છે !
આઠ અને ઉત્તર એકસો અઠ્ઠાવન કર્મલેહોમાં અટવાયા કરે છે

જો આત્માએ અંતરંગ અરિગણને બરોબર જોળખી લીધેલ
તે આત્મા તેનાથી મુક્ત થવા મહાકૌવલ દાખવે છે. તે

સુક્તિપદે વિરાજમાન આત્મા અનંત જ્ઞાનમય, અનંત દર્શનમય, અનંત ચારિત્રમય, અનંત વીર્યમય, સહજનદી, પૂર્ણા નદી, જ્ઞાનર, અમર, અવિનાશી, અણાકારી, અશરીરી, અનંત શુભે વિરાજમાન, પરમાનંદ સુખનો વિભાસી હોય છે.

મર્મ સિદ્ધાન્તમા આત્મ સ્વરૂપે મમાન-એક હોવા છતાં પૂર્વ ભવને અનુવક્ષીને તેમના જિનસિદ્ધ, અજિનસિદ્ધ આદિ પંદર ભેદો તિલ્લાંગમા જણાવેલ છે.

એક સમયે એકી સાથે એકથી આરભી ઉત્કૃષ્ટપણે એકસો આઠ આત્માઓ સિદ્ધ થાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૬ મા અધ્યયનમા જણાવેલ છે કે ઉત્કૃષ્ટ (૫૦૦ ધનુષ્ય) અવગાહનવાળા આત્માઓ એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી બે જ મોઢે જાય, જધન્ય (૨ હાથ) અવગાહનવાળા ચાર મોઢે જાય અને મધ્યમ અવગાહના વાળા ૧૦૮ મોઢે જઈ શકે.

તેમાંય પુરુષલિંગે ૧૦૮, સ્ત્રીલિંગે ૨૦ અને નપુંસકલિંગે ૧૦ આત્માઓ સિદ્ધગતિ પામે જ્યારે દિગંબરો એમ માને છે મોઢે જનાર પુરુષ જ હોય, સ્ત્રીઓ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

વળી આગળ જણાવેલ છે કે શુદ્ધસ્થિતિંગી એક સમયે કૃષ્ટથી ચાર, અન્યસ્થિતિંગી ૬ થ અને સાધુ વેરે એક સમયે એકસો ૬ આત્માઓ સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરી શકે.

આં વિષયમાં અનેક શ્રદ્ધામાં વિવિધ પ્રકારનું વર્ણન પ્રાપ્ત છે, પણ વિસ્તારના ભયથી અહિં તે પ્રહણ કરેલ નથી.

પ્રમાણ બે ભેદ છે : (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) પરોક્ષ
તાત્ત્વિકભેદ ન હોવા છતાં અહિં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયક
જ્ઞાનમાં આગમિક દૃષ્ટિથી તાકિંક દૃષ્ટિ કંઈક ભિન્ન પડે છે.

આગમિક વિચારણાને અનુસારે પ્રત્યક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે
થાય છે “મદનોતિ વ્યાપ્નોતિ પદાર્થાન્ દતિ મદઃ” પદાર્થોને
જે વ્યાપ્ત કહે-જાણે તે અક્ષ અર્થાત્ આત્મા, અને આત્મ
સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ. ‘મદસ્ય પ્રતિગતમ્-પ્રત્યક્ષમ્’
અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કે મનની અપેક્ષા વિના આત્મ સાક્ષાત્ જે
જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ.

આ વિચારણાથી લોકવ્યવહારમાં જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં
આવે છે તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા થતું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષની
કેટિમાં જણાતું નથી પરંતુ અનુમાનાદિની જેમ તે પણ પરોક્ષ
કેટિમાં જ જણાય છે.

ન્યારે તાકિંક વિચારણાને અનુસારે તો ‘સ્પષ્ટ’ પ્રત્યક્ષમ્’
વિશિષ્ટ સ્પષ્ટતાવાળું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એમ જણાવેલ છે. તેમજ
આગળ જણાવે છે કે ‘તદ્ દ્વિપ્રકારમ્ સાંવ્યવહારિક વરમાણિક ચ’
અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ,

ત્યાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોથી જે જ્ઞાન થાય તે સાંવ્યવ
હારિક પ્રત્યક્ષ અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સામગ્રીથી નિરપેક્ષ આત્મ
સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ જણાવેલ છે.

(૨) વિપુલભતિ સમુભતિ-મનઃપર્યવસાની મનના પર્યાયોને સામાન્યથી જાણે છે તેમજ પ્રાપ્ત થયા પછી ચાલુ પણ જાય છે. જ્યારે વિપુલભતિ વિશેષથી જાણે છે અને પ્રાપ્ત થયા પછી કેવલજ્ઞાન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે છે

(૩) જેના દ્વારા મર્વ દ્રવ્યો અને પર્યાયોનું ત્રિકાલવિષયક સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય તે કેવલજ્ઞાન, તે કેવલજ્ઞાનાવરણીયતા કાયથી જ પ્રાપ્ત થાય છે આ જ્ઞાનને સકલ, સંપૂર્ણ, અનંત, અપ્રતિહત આદિ જ્ઞાન પણ કહેવાય છે આ જ્ઞાન કેવલિ ભગવતો (અને સિદ્ધોને) હોય છે

સામ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે (૧) ઇન્દ્રિય પ્રત્યયિક અને (૨) અનિન્દ્રિય પ્રત્યયિક

(૧) ઇન્દ્રિયો (સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણ-ચક્ષુ અને શ્રોત્ર)ના નિમિત્તે જે જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિય પ્રત્યયિક અને (૨) અનિન્દ્રિય મન દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે અનિન્દ્રિય પ્રત્યયિક કહેવાય છે

આ પ્રમાણે તાર્કિક માન્યતાને અનુસારે સામ્યવહારિક ત્યજાના બે ભેદ પાડેલ છે અને પરોક્ષજ્ઞાનને (૧) સ્મૃતિ) પ્રત્યભિજ્ઞાન (૩) તત્ (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ. પાંચ વિભાગમાં વહેંચેલ છે

ત્યાં (૧) અનુભવેલ અર્થના વિષયવાનુ, વિશિષ્ટ, આત્મશક્તિ સ્વરૂપ સંસ્કાર જાગૃત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ, 'તત્' શબ્દથી ઉદ્ભવેખનીય જે જ્ઞાન તે સ્મૃતિ અથવા સ્મરણ કહેવાય છે, જેમ તીથ'કર પરમાત્માની મૂર્તિ' છે.

તૃતીય ભાગ—પ્રત્યેક વસ્તુમાં અસ્તિપણું પણ છે તેમ નાસ્તિપણું પણ છે. છતાંય ને અસ્તિ નાસ્તિપણું અવ્યવસ્થિત નથી. બંને અપેક્ષા વિશેષે છે જે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ નથી અને જે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ નથી, અર્થાત્ આ અસ્તિ-નાસ્તિપણું નિરપેક્ષ નથી, સાપેક્ષ છે. આ આશય સ્પષ્ટ કરવા આ ભાગનું નિદર્શન કયું છે

ચતુર્થ ભાગ—પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનતા ધર્મો અસ્તિ સ્વરૂપે છે, તેમ અનતા ધર્મો નાસ્તિ સ્વરૂપે છે આ દરેક ધર્મો એક સાથે એક શબ્દથી કહી શકાતા નથી, તેથી બધા ધર્મોની એક સાથે વિવક્ષા કરવી હોય તો ને અવકાશ ન કહી શકાય તેવા બની જાય છે. તેથી આ ભાગમાં અવકાશ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. છતાં આ અન્યક્ષપણું પણ આપેક્ષિક છે કેમકે આ હકીકત કપરોક્ત અપેક્ષાએ છે, અન્ય અપેક્ષાએ આનાથી ભિન્ન સ્વરૂપ પણ ધરી શકે છે આ આશયથી ‘ત્યાત્ અવકાશ’ ભાગ ખેલ છે.

પંચમભાગ—જ્યારે પદાર્થના અમુક અંશની ‘અસ્તિ’ સ્વરૂપે વિવક્ષા કરી શોષ અંશના અસ્તિ-નાસ્તિપણુંને અવકાશ ગણવામાં આવે ત્યારે અપેક્ષાવિશેષે આ ભાગ બને છે.

ષષ્ઠભાગ—જ્યારે વસ્તુના અમુક અંશની પર સ્વરૂપે નાસ્તિ પણાની વિવક્ષા કરી શોષ અંશના અવકાશ સ્વરૂપને મુખ્યત્વે વિચારવા કરાય ત્યારે અપેક્ષા વિશેષે આ ભાગ બને છે.

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

આ નય પદાર્થના સંપૂર્ણ ગુણમાથી એકાદ અથવા પણ બે ન્યૂન હોય તો તેને તે પદાર્થ સ્વરૂપે માનતો નથી, અર્થાત્ આ નય ક્રિયાએદે અર્થભેદ માને છે

જેમ અધ્યાપક શબ્દ-તેનો અર્થ અભ્યાસ કરાવનાર એવો થાય. આ નય કહે છે કે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સન્મુખ બેઠા હોય, અભ્યાસ કરાવવાની ક્રિયા ચાલુ હોય, ત્યારે જ તેને અધ્યાપક કહેવાય. પણ શેષકાલે તેને અધ્યાપક ન કહેવાય

આ પ્રમાણે માન નયો છે એક એક નયના ઘણા પેટા ભેદો થાય છે. દ્વાદશાદ્ધ નયચક્રમાં એક એકના બાર બાર ભેદો જણાવેલ છે જ્યારે પૂર્વકાલે એક એક નયના સો સો ભેદો પ્રચલિત હતા

આ નયો ત્યાં સુધી જ નયો કહેવાય છે કે જ્યાં સુધી પોતાની માન્યતાને મુખ્યપણે સ્વીકારી ઇતર માન્યતાનો અપસાપ કરના નથી. જ્યારે પોતાની જ માન્યતાને સ્વીકારી ઇતર માન્યતાનો અપસાપ કરવા જાય છે ત્યારે તે નય મટી નવાજામ થાય છે

આ સાત નયોમા પ્રથમના ચાર નયો વ્યવહારની કોટિમાં ગણાય છે શેષ નયો નિશ્ચયની કોટિમાં ગણાય છે.

પદાર્થના તાત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર તે નિશ્ચયનય અને એ સ્વરૂપને અનુકૂળ બાહ્ય સ્વરૂપનો વિચાર તે વ્યવહારનય.

આચાર મીમાંસા

જે નદશન પત્રેક જીવને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે જીવતું સાક્ષાત્ લક્ષણ જ્ઞાન છે. અનંતજ્ઞાન, અનંતદશન, અનંતચારિત્ર, અનંતવીર્ય એ જીવતું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, પરંતુ કર્મોના આવરણને લીધે એ શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા મળતું નથી અનંત શક્તિનો સમ્રાટ કર્મશક્તિ આગળ રંક પામર બની સંસારમાં રહી રહ્યો છે આસવ અને બંધ એ સંસારના કારણ છે સંવર અને નિર્જરા એ સંસારની રખડપટ્ટીથી છોડાવનાર છે મોક્ષ અપાવનાર છે.

અવજ્રમણથી બચવા, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા રત્નત્રયીની આરાધના અતિઆવશ્યક છે

જ્ઞાન બહુનારે આ આડે દોષો અવશ્ય વર્જવા જોઈએ

(૨) દર્શનાચાર:—

જે પદાર્થ જેવા સ્વરૂપે હોય તે પદાર્થની તેવા સ્વરૂપે પ્રતીતિ કરવી તે દર્શન, મિથ્યા પ્રતીતિ મિથ્યા સ્વરૂપ હોવાથી દર્શન તરીકે અર્હિ જણાવેલ નથી. દર્શનને નિર્મલ રાખવા આચાર્ય સ્વયં તેના આડે આચારોનું પાલન કરે છે અન્યને પણ પાલન કરાવે છે તે આડે આચારો આ મુજબ છે.

(૧) નિ:શંકિન—શાસ્ત્રવચનમા શંકા કરવી નહિ.

(૨) નિ:કાક્ષિત:—અન્યમતની અસિલ્લાવાથી પણ દૂર રહેવું.

(૩) નિવિંતિગિરછા—ધર્મ સબંધી ફળમા સદેહ ન રાખવો અથવા સાધુ સાધ્વીના મલિન ગાત્ર, વસ્ત્રાદિની દુર્ગંધા ન કરવી

(૪) અમૂઢદષ્ટિ—જેન ધર્મ પ્રત્યે દઢતા ધરાવવી

(૫) ઉપમૃ સજ્ઞા—સમ્યક્ત્વી કે સાધર્મિકતા અસ્પૃશ્યની પણ શુદ્ધ મનથી પ્રશંસા કરવી, સંતો ભક્તિથી ઉત્સાહિત કરવા.

(૬) સ્થિરીકરણ—મદ શ્રદ્ધાવાળા અથવા શ્રદ્ધાથી યતિન બનેલને માર્ગે લાવી ધર્મમા સ્થિરતા કરાવવી.

(૭) વાતસલ્ય—સાધર્મિક પ્રત્યે વાતસલ્ય રાખવું, પ્રેમભાવ ધરાવવો

(૮) પ્રભાવના—જિનશાસનની પ્રભાવના કરવી, મતાચરણ દુષ્કર ક્રિયા આદિથી સદ્ધર્મને વિરોધન: પ્રતીત્ત કરવો.

પ્રકરણ : ૧૦

બાર ભાવના

વિષયોથી વ્યાકુળ બની જતા આત્માને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય
કૃત્રિમતા, વિષયો ઉપરના મોહ મમત્વને ઘટાડવા શાંતી
ભગવંતોએ આત્માને પરમ હિતકારી આધ્યાત્મિક બાર ભાવના
ઓને નિર્દેશ કર્યા છે. આ ભાવનાઓને ‘અનુપ્રેક્ષા’ તરીકે પણ
કહે સ્થળે ઓળખાવેલ છે. તે બાર ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. અનિત્ય ભાવના:—

વિષયો પ્રત્યે મોહ ન થાય તેથી એમ વિચારવું, ‘શું આ
વિષયો શાશ્વત છે ? મારી પાસે હંમેશા રહેશે ? હું’ સદાકાળ

જામે ભયંકર પીડા અને બળતરા, તેના જેવું છે અનુકૂળ વિષયો સુખનો આભાસ કરાવે પણ દાણુભર પછી તે તે જ વિષયો ભયંકર નરકાદિમાં લઈ જઈ અનેક પ્રકારના દુઃખોનો અનુભવ કરાવે. સાનીઓ કહે છે કે આ સમાર દુઃખરૂપ છે દુઃખકૂળવાળો છે, અને દુઃખની પરંપરાઓનો ખડકલો કરનાર છે.

આ મંસારમાં માતા એ પુત્રી અને પત્ની પણ કોઈ ભવમાં થાય પત્ની કોઈ ભવે માતા, પિતા, પુત્ર કે પતિ પણ ણને, એટલે ભયંકર આની વિષમતા છે

આવી વિચારણાઓ દ્વારા સ સારથી ઉબકી જવાય છે. આને લગતી અન્ય વિચારણાઓ પણ આમાં સમાવેશ પામે છે.

૪. એકત્વ ભાવના :—

હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી, જેને હું મારાપણુની શુદ્ધિથી જોડું છું. જેના માટે દિવસ ને રાત, દાઢ કે લડકો, બૂખ કે તૃષાને હું ગણુકારતો નથી તે માતા, પિતા, પુત્ર કે પત્ની મારા હુ બમાં જરાય અને સહાય કરનારા નથી, મરતો મને બચાવી શકે તેમ નથી. જન્મ્યો છું એકલો અને જવાનું છે પણ એકલાએ જ. જે કંઈ પાપ-પુણ્ય કરીશ તેનાં ફળ મારેજ ભોગવવાના છે. કહેવાતાં સમાં તેમા જરાય ભાગીદાર નથી ઈત્યાદિ વિચારણાઓ એકત્વભાવની સૂચક છે.

આ ભાવનાથી જીવ અનાસક્તભાવ કેજવી આતમાવત બી બને છે.

જને છે ત્યારે તે અન્ય ઉપર દોષારોપણ કરવા જાય છે પણ તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે—મને જે દુઃખ કે મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે અન્યની ભૂલે નહિ. મારા પાપના કર્મ—આશ્રવણી થાય છે. કર્મ જેવાં કર્યાં હોય તેવી કરણી પ્રાપ્ત થાય છતાંદિ વિચારણાઓ દ્વારા, કર્મ, કર્મબંધ, કર્મજ ધના કારણો આકિનો વિચાર તે

૮. સંવર ભાવના :—

કર્મના આસરનો વિચાર કરી તેને રોકવાના માર્ગનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. કઈ કઈ પ્રવૃત્તિથી મારે કર્મનો બંધ ઓછો થશે? અથવા હું શું કરું કે જેથી કર્મ સર્વથા આવે જ નહિ. ઇત્યાદિ સંવર ભાવનાનું બીજ છે.

૯. નિર્જર ભાવના :—

નવા કર્મો આવતાં તેને રોકવા સંવરનો વિચાર કરવો. પણ જે કર્મ બંધાઈ ચૂક્યા છે—આત્મસાત્ જળી ગયા છે તેને નાશ કરવાના ઇલાજોનો વિચાર કરવો. રાગ-દ્વેષની પરિણતિ ત્યજી સમભાવે સહવાની શક્તિ ડેળવવી ઇત્યાદિ.

૧૦. લોક ભાવના :—

આ જગતમાં હું કયા સ્થાને છું? જે જગતમાં હું રહું છું તે કેવડું છે? ક્યાં આવેજું છું? કેવા આકાર છે? ઇત્યાદિ લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે આ ભાવનાથી શક્ય છે.

ગુણ સ્થાનક

અભાના ગુણો અનંતા છે. દરેક ગુણમાં વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્ત્વમત્તા હોય છે. એટલે એ રીતે વિચાર કરીએ તો 'એટલા ગુણોના એક એટલા ગુણસ્થાનક' જેથી અનંત ગુણ સ્થાનક સંભવી શકે. પણ માની ભગવંતોએ તેનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજી શકાય એટલે મહત્ત્વના ગુણોના વિકાસની ભૂમિકાએ તેને ચોદ વિભાગમાં વહેંચેલ છે.

અનાદિકાલથી ક્રમના આવરણથી ગુણ પરાડમુખ બનેલ જીવ ગુણ-સન્નિબ બનવાની રૂચિ ધરાવતો નથી. પોતે કદ અવસ્થામાં છે તેને। પણ તેને ખાલ હોતો નથી અનંતા ભવેથી નિગોદ

પ્રયત્ન કરતા આત્માને ચારિત્ર મોહનીય નેવે પ્રયત્ન કરવા
હેતુ નથી

તે દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે ૧ સમ્યક્ત્વ મોહનીય,
૨. મિથ્ર મોહનીય અને ૩. મિથ્યાત્વ મોહનીય ચારિત્ર મોહ-
નીયના મુખ્ય બે ભેદ છે ૧ કષાય મોહનીય અને ૨ નોકષાય
મોહનીય. કષાય મોહનીયના સાત ભેદ છે : (૧) અનંતાનુમધી-
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય-
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય-
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ અને (૪) સંતવલન-
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ એમ $4 \times 4 = 16$ ભેદ છે.
નોકષાય મોહનીયના-૧ હાસ્ય, ૨ રંતિ, ૩ શોક, ૪ અરતિ,
૫ ભય, ૬ શુશુક્ષ્મા, ૭ પુરુષવેદ, ૮ સ્ત્રીવેદ અને ૯ નપુંસકવેદ
એમ મોહનીયના કુલ $3 + 16 + 9 = 28$ ભેદ થાય છે

પ્રબળ આત્મ-પુરુષાર્થથી મોહનીયના આ અઘાવીશ ભેદ નષ્ટ
પ છે અને તેનો નાશ થવાની સાથે જ શેષ ધાતી કર્મો અને
ધાતી કર્મો પણ જલદીથી નાશ પામે છે અને આત્મા શાન્ત
નો સ્વામી બને છે.

તે વિચાર સત્ય નથી, જીવના જે પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશો, અસંખ્યાત પ્રદેશો યાવત એક પ્રદેશ ન્યૂન જીવના સર્વ પ્રદેશો પણ જીવ છે એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિ પણ સંપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાળો એ જ જીવ કહેવાય છે.

આ પાઠ ઉપરથી મનન કરી તિષ્ઠ્યગુમાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે જ્યાં મુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યાં મુધી શેષ સઘળા પ્રદેશોને જીવ ન કહી શકાય તેથી નહાં યાય છે કે તે અતિમ પ્રદેશમાં જ જીવ છે માટે અતિમ પ્રદેશમાં જ જીવ માનવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ આ નિર્ણયને અનુસાર તેઓ “અન્ય પ્રદેશવાદ” ફેલાવવા તૈયાર થયા

પરંતુ....આત્મકરૂપા નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના આવકે કુરિયાનો સાથવો વગેરે વહોરાવવાના બહાને નેમને ભૂલ સમજાવી. તિષ્ઠ્યગુપ્તે ભૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુનઃ સ્વગૃહમાં આગમન કર્યું

(૩) આર્ય અપાઠાચાર્ય:-ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના મુક્તિગમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ ૨૧૫ વર્ષના નામની મહાનગરીમાં આર્ય અપાઠાચાર્ય પધાર્યા, તેઓની વૈરાગ્યરસ સિંગતી વાણીથી અનેક લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા. આર્ય અપાઠાચાર્યે પણ અનેક ક્રિયાઓ અપ્રમત્તાભાવે કરાવી

આ દિવસોમાં પોલાવાદ નામના ચૈત્યમાં મુનિઓને ‘યોગ’ ચાલતા હતા, સઘળી ક્રિયા શ્રી અપાઠાચાર્યે સ્વયં કરાવતા.

આ રીતે માનનારા અનેક માધુઓ મમુદાય બહાર થયા, અવ્યક્તવાદ ફેલાવા લાગ્યો. પણ રાજા બલભદ્રે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તમે મુનિઓ છો કે નહિ ? તેની શું ખાતરી ? તમને વહન કેમ થાય ? ગોચરી કેમ વહોરાવાય ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નાદિથી તે સાધુઓને મૂળ ભાગમાં લાગ્યા. મુનિઓ પણ સ્થવીરો પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થયા.

આ અવ્યક્તવાદ થોડા જ સમય પૂરતો પ્રકાશી શાન્ત થઈ ગયો.

(૪) આચાર્ય અશ્વમિત્ર-જ્ઞાનકલ્પ વિષ્ણુદેવ થયો હોવા છતાં ધી સમાન સામાચારીયું અતિ ઉચ્ચપણે પાલન કરતા મહાત્મા 'ય' મહાગિરિ પૃથ્વીતલને પાવન કરી રહ્યા હતા, તેમને આચાર્ય અશ્વમિત્ર (કોડિન્ય) નામે શિષ્ય હતા, તેમને આચાર્ય અશ્વમિત્રે શિષ્ય હતા એકદા તે આચાર્ય અશ્વમિત્રને પોતાના પ્રચુર મહાગિરિ સાથે મનભેદનો પ્રસંગ બન્યો. તે પ્રસંગથી અશ્વમિત્ર પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે સમુદાય બહાર ત્રપણે વિચરતા અને પોતાની વિચારધારાનો લોકોમાં પ્રચાર કરતા.

વિહાર કરતા એકદા તેઓ રાજગૃહ નગરે પધાર્યા ત્યાંના પ્રાવકેએ વિશિષ્ટ રીતે તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને તેમની શાન્તતા તદ્દન જામક છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી.

આચાર્ય અશ્વમિત્ર પણ પોતાની ભૂલ સમજી ગયા, તેમણે ચુરુ આચાર્ય મહાગિરિના પાસે પોતાની ભૂલ બદલ દામા યાચી

શ્રી આયર્શસિતસૂરિજી મહારાજ તો આયુષ્ય ધરે કાલ
રી સ્વર્ગગામી થયા, પરંતુ 'ગોષ્ઠાભાદિલ' શ્રીને પાટ પોતાને
। મળવાથી ઘણું દુઃખ લાગ્યું, દુર્બલિકા પુખ્તમિત્ર ઉપર ઈર્ષ્યા.
।વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

ઈર્ષ્યા અને દુઃખના કારણે તેમણે જૈનદર્શનનાં છિદ્રો જોવા શરૂ
।, સ્વકલિપત માન્યતાઓ ઉભી કરી, તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.
તેઓ કહેતા કે જૈનદર્શન કમ' અને આત્માનો સંબંધ
નીર જેવો માને છે પણ તે બનેનો સંબંધ તેવો નથી,
રી કાંચળીના સંબંધ જેવો છે.
ળી તેઓ એમ કહેતા કે પચ્ચદ્રખાણમાં 'જાવજવાએ',
ક્યું પણ તે બરોબર નથી.

। વિષયમાં શ્રી દુર્બલિકા પુખ્તમિત્રે તેમને ઘણું સમજાવ્યા,
ષ્ઠાદિલે તેમનો આચલ ઓળ્યો નહિ.
કે તેમનો મન બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો નહોતો, છતાંય
।ને સંબંધના હિત ખાતર શ્રી દુર્બલિકા પુખ્તમિત્રે આયર્
।તને સંબંધ બહાર મુક્યા.

આ નિહવવાદ જાણવાથી આત્મા કેવી રીતે કપાયવશ બની
રીત પ્રકૃપણા કરી દે છે અને પરિણામે કેવાં અશુભ કર્મો
કરી પરિણામે દુર્ગતિમાં રખાઈ જાય છે તે સારી રીતે
જ શકે છે. જેથી કદાચકને વશ થતો અટકી વધતી પરિ-
ની ધારાએ વાવત શિવમુખનો ભાગી થાય છે.
કર્મ જૈનદર્શન સમાપ્ત.

